



Oratie

De werking van willekeur. Over de rol van toeval in ongelijkheid.

Thijs Bol

Universiteit van Amsterdam

t.bol@uva.nl

www.thijsbol.com

Oratie ter aanvaarding van de leerstoel Sociologie, met in het bijzonder Ongelijkheid en Sociale Stratificatie, aan de Universiteit van Amsterdam, uitgesproken op 30 mei 2024

Kernwoorden: Ongelijkheid, onderwijs, arbeidsmarkt, geluk, stratificatie

Abstract

Why do some people become successful and others not? A key explanation is that success arises from talent, effort, and hard work. In this inaugural lecture I focus on the role of randomness—events over which we have no control. While people increasingly believe they are responsible for their own success and failure, I argue that randomness plays a much larger role than we think. At the same time, sociologists have poorly conceptualized in what ways randomness can play a role. I emphasize the difference between structural and situational luck, and outline a research agenda that studies the extent to which luck and misfortune is evenly distributed in our society. Which groups can afford to wait longer for luck or better compensate for misfortune? Finally, I discuss the implications of the role of randomness for society and science. If people have limited control over their own success and failure, to what extent can we justify the growing inequality?

Het is dinsdagochtend, 29 augustus 2006. Ik ben student, ga bijna beginnen aan mijn master Sociologie aan deze universiteit en ik sta achter de bar in de ‘Common Room’. Dat was de kantine van de afdeling Sociologie en Antropologie toen we nog in het Spinhuis zaten. De Common Room hangt vol met Afrikaanse maskers, kunst en wandkleden. De specifieke geur van die objecten is ook de geur van de Common Room. En het ruikt er naar koffie. Want dat is mijn baantje in 2006: koffie en thee verkopen aan de studenten en medewerkers van Sociologie en Antropologie.

Ook die dinsdagochtend sta ik koffie in te schenken als ik in gesprek raak met een docent. Over twee weken begint er een vak, Methodologie, en ze zijn nog op zoek naar iemand die twee werkgroepen kan geven. Of ik wel eens aan lesgeven heb gedacht, vraagt hij. Dat had ik eigenlijk tot dat moment niet. Als eerstegeneratiestudent was de universiteit nieuw voor mij. En in de bachelor was ik een middelmatige student. Ik was dus verbaasd, maar ook vereerd. Daar, achter die marmeren bar, denk ik er even over na en antwoord dat het me leuk lijkt.

En dus sta ik, als masterstudent sociologie, twee weken later les te geven voor een groep studenten. Het voorbereiden van de werkgroepen met het team, het lesgeven, het contact met de studenten: ik vind het allemaal geweldig. Tijdens dat vak ontdek ik hoe verrijkend het geven van universitair onderwijs is. Door het lesgeven wordt mijn interesse in sociologie pas écht aangewakkerd, en ik besluit te willen promoveren.

En nu sta ik hier, een oratie te geven aan u, als hoogleraar sociologie aan dezelfde universiteit als waar ik 18 jaar geleden koffie inschonk. Wederom verbaasd en vereerd. Maar bij het voorbereiden van deze oratie vroeg ik me wel iets af. Had ik hier ook gestaan als ik niet in de Common Room had gewerkt? Als die toevallige dinsdagochtend in 2006 anders was gelopen? Als ik niet last-minute was gevraagd om werkgroepdocent te worden? Misschien was ik nooit les gaan geven, had ik nooit ontdekt hoe mooi de sociologie is, en was ik nooit gaan promoveren.

En daar wil ik het over hebben. Natuurlijk niet over mijn eigen levensverhaal, wees niet bang, maar over de bredere vraag die mij fascineert en waar ik mij binnen mijn leerstoel op wil richten: wat is de rol van willekeur in het ontstaan van succes en ongelijkheid?

In deze oratie zal ik betogen dat we in de beantwoording van deze vraag belangrijke stappen kunnen zetten op theoretisch en empirisch vlak.

Hoe ontstaat ongelijkheid?

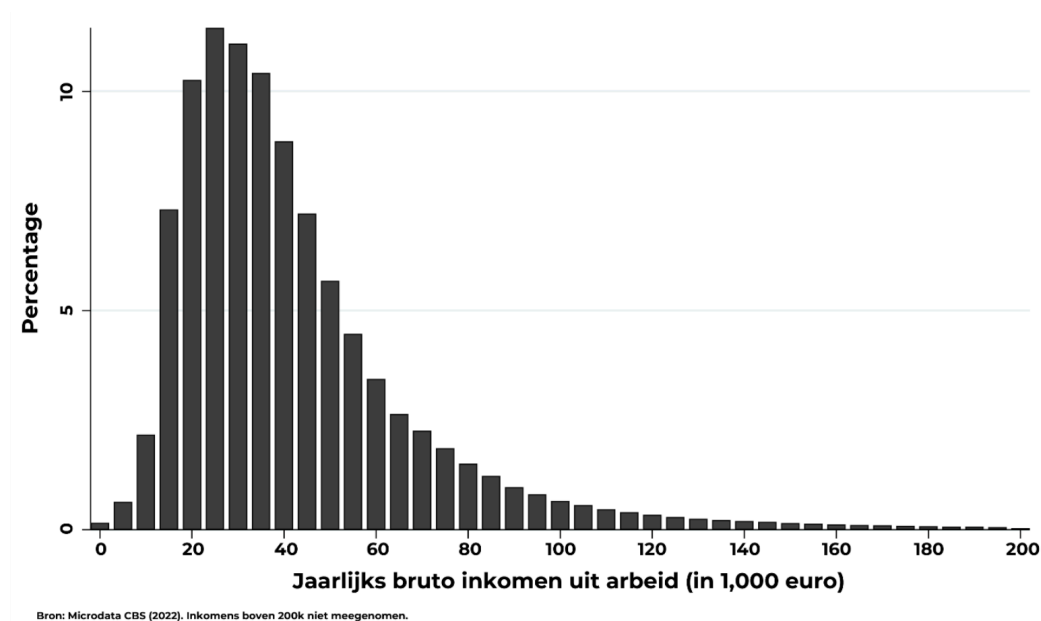
Laten we eerst een stap terugnemen: waarom zijn sommige mensen succesvol en andere niet? Hierbij wil ik benoemen dat wat we zien als succes, en wat als falen, niet objectief of neutraal is, maar cultureel bepaald (Lamont 2012). Waarom zien we iemand met een universitair diploma als meer succesvol dan iemand met een mbo-diploma? Ik had ook een oratie kunnen geven over hoe succes gedefinieerd wordt, maar ik richt mij op het ontstaan van ongelijkheid. Dus wanneer ik het heb over succes, dan neem ik bestaande hiërarchieën in onze samenleving vaak even

voor waarheid aan.

Hoe ontstaat ongelijkheid? Laat ik dit illustreren aan de hand van een vraag die ik aan het begin van mijn carrière onderzocht (Bol en Weeden 2015): waarom verdienen sommige mensen veel geld en andere weinig?

Figuur 1 geeft de inkomensverdeling in Nederland weer. Een gemiddelde Nederlander verdient ongeveer 36 duizend euro per jaar. Er zijn mensen die veel minder verdienen, aan de linkerkant in de verdeling, en een groep grootverdieners, aan de rechterkant. Maar wat bepaalt wie er rechts of links in deze inkomensverdeling terecht komt?

Hier zijn grofweg twee verklaringen voor. De eerste is dat het inkomen van mensen een gevolg is van hun eigen verdiensten. Ze werken harder of hebben uitzonderlijke talenten. Neem luchtverkeersleiders, een van de bestbetaalde beroepen. Als je luchtverkeersleider wilt worden moet je door diverse hoepels springen. Allereerst op school: alleen met een vwo-diploma kan je je aanmelden voor de opleiding. Daarna zijn er nog zes selectierondes met toetsen, *assessments* en gesprekken die bepalen of iemand de juiste talenten en inzet heeft om vliegbewegingen te coördineren.



Figuur 1: Inkomensongelijkheid in Nederland (2022)

Het hoge loon van luchtverkeersleiders wordt verklaard door hun uitzonderlijke talenten. Volgens deze logica hebben mensen aan de linkerkant van de inkomensverdeling, die veel minder geld verdienen, die schaarse talenten niet, of zij werken minder hard.

Deze eerste verklaring kennen we in de sociologie als de meritocratische verklaring (Young 1958). Succes is terug te voeren tot iemands eigen *merites*, tot iemands

eigen prestaties, inzet en kwaliteiten. In een meritocratische samenleving is succes en falen dan ook grotendeels je eigen verantwoordelijkheid. Je hebt zelf controle over waar je terechtkomt.

De tweede verklaring bestrijdt dit. Wie succesvol is, en wie niet, wordt voor een groot gedeelte verklaard door factoren waar we zelf geen directe controle over hebben (Frank 2016; Sauder 2020). Succes is niet enkel een uitkomst van verdiensten en inzet, maar een gevolg van willekeur. Het toeval dat je leraar ziek wordt en je maanden onregelmatig les krijgt op de basisschool. Het moment dat je instapte in de huizenmarkt. Of de mensen die je op een toevallige dinsdagochtend in de Common Room tegen het lijf loopt. Sommige mensen hebben geluk, andere hebben pech.

Neem het gezin waarin je geboren wordt. Dat is, vanuit je eigen perspectief, pure willekeur. In de sociologie wordt deze cruciale toevalligheid de *birth lottery* genoemd. Nog voordat we verwekt zijn, krijgen we allemaal een lot en de uitkomst van deze geboorteloterij heeft grote gevolgen voor ons verdere leven. Dit betekent niet dat succes willekeurig verdeeld is over de samenleving, dat we allemaal evenveel kans hebben om luchtverkeersleider te worden. Sommige sociale groepen hebben structurele voordelen, en werken soms actief om deze in stand te houden (Bourdieu 1984).

Als we door deze bril naar die inkomensverdeling kijken, zien we vooral de ongelijke kansen die mensen hebben om een goedbetaalde baan te vinden. Kinderen die opgroeien in gezinnen waarin ouders ze minder goed kunnen ondersteunen leren minder (Diris en Borghans 2021). Ook op school moeten zij harder werken voor goede resultaten dan kinderen uit hoge milieus. Door omstandigheden waar ze zelf niks aan kunnen doen eindigen gelijkgetalenteerde kinderen met verschillende diploma's. En juist dat diploma is in onze samenleving hét toegangsticket geworden voor een goedbetaalde baan (Elffers 2022).

Deze tweede verklaring benadrukt willekeur, maar stelt niet dat alles wordt bepaald door geluk. Het argument is niet dat luchtverkeersleiders er niks van kunnen, dat ze door pure willekeur terecht zijn gekomen op hun plek in de verkeerstoren. Hun werk is complex. Alleen: er zijn veel mensen die óók de potentie hebben om luchtverkeersleider te worden, maar dat door redenen die buiten hun macht liggen niet zijn geworden. Die misschien niet zijn geboren in een gezin waarbij ze van jongs af aan geprikkeld werden om hun talenten tot ontplooiing te brengen. Die misschien niet eens wisten van een carrière als luchtverkeersleider.

In het beter begrijpen van de rol van willekeur in het ontstaan van ongelijkheid is het cruciaal om na te denken over 'wat-als' scenario's (Morgan en Winship 2015). Zelf denk ik dan altijd aan een parallelle wereld. In die parallelle wereld leven wij ook allemaal, maar daar zijn de dingen nét even anders gelopen. Dit klinkt misschien als de plot van een low budget *science fiction* serie, maar het is in mijn ogen een noodzakelijke bril om ongelijkheid door te bekijken.

Stel, in die parallelle wereld had ik níet in de Common Room gewerkt, had ik hier dan gestaan? Of stel, ik was geboren in een ander gezin, ik had in die paral-

lelle wereld een ander lot gekregen in de geboorteloterij, wat was er dan met mij gebeurd?

Willekeurig succes

Uiteindelijk is dat de fundamentele vraag die mij als socioloog fascineert: waardoor ontstaat ongelijkheid, in hoeverre is dat gerelateerd aan inzet en prestaties, en in hoeverre aan willekeurige gebeurtenissen waar we zelf geen invloed op hebben? Zelf heb ik dit op verschillende manieren bekeken.

Zo onderzocht ik in 2020 de gevolgen van de COVID-19-pandemie op onderwijsongelijkheid (Bol 2020). U herinnert het zich waarschijnlijk nog wel: de scholen gingen dicht en van de ene op de andere dag zaten alle kinderen thuis. Het idee was dat ouders de taak van school overnamen en dat er aan de keukentafel huiswerk gemaakt zou worden. Zelf vond ik dat op z'n zachtst gezegd nogal een uitdaging. En ik kon me niet voorstellen dat kinderen gelijke kansen hadden om thuis te blijven leren.

In april 2020, nog geen maand nadat de scholen waren gesloten, vroeg ik ouders hoe ze hun kinderen hielpen bij de thuisscholing. De verschillen tussen gezinnen waren groot. Ouders met een universitair diploma waren relatief veel beter in staat om hun kinderen te helpen bij het huiswerk en deden dat vaker. Als je als kind toevallig geboren was in een gezin waarbij één van je ouders naar de universiteit was geweest, werd je bijna twee keer zo vaak geholpen met je schoolwerk.

Deze ongelijkheid in kansen om thuis te leren is er ook nu, zonder pandemie (Van de Werfhorst 2021). Voor mij is het een voorbeeld van de rol van willekeur in het ontstaan van ongelijkheid. Kinderen hebben geen enkele invloed op wie hun ouders zijn, maar deze toevalligheid heeft een groot effect op hun schoolprestaties.

Ander onderzoek naar willekeur deed ik naar de wetenschap (Bol, De Vaan en Van de Rijt 2018). Waarom zijn sommige wetenschappers "succesvoller", hoe ontstaan zogenaamde topwetenschappers? Samen met Mathijs de Vaan en Arnout van de Rijt onderzocht ik de Veni-competitie, de belangrijkste Nederlandse onderzoeksbeurs voor jonge wetenschappers. Ongeveer 10% van de Veni-aanvragers krijgt de beurs. Dus stel er zijn 100 aanvragers, dan werkt een commissie stap voor stap alles door tot ze bij een top 10 komen. Alleen is het verschil in kwaliteit tussen degene die de beurs nét krijgt, de nummer 10, en degene die de beurs nét niet krijgt, de nummer 11, totaal verwaarloosbaar. Die hebben eigenlijk dezelfde score. Rondom die grens kan je net zo goed een dobbelsteen gooien: sommige aanvragers hebben geluk, en anderen pech.

Wat wij ontdekten was dat die willekeurige uitkomst grote gevolgen had. Dege-
nen die net boven de streep eindigden werden veel sneller hoogleraar en ontvingen
veel meer andere beurzen. Wij lieten zien dat vroeg geluk zelfversterkend is: succes
leidt tot succes. Dit onderzoek komt het dichtst bij die parallelle werelden. Wat als
diegene boven de streep nét onder de streep was geëindigd? Als de dobbelsteen net
anders had gerold? Een willekeurig moment, maar wel één met grote gevolgen.

De legitimering van succes

Veel van mijn onderzoeken deel ik op sociale media. En vrijwel altijd is er dan binnen vijf minuten iemand die als volgt reageert: “Leuk onderzoek hoor, maar dit weten we toch al lang?”. Ik kan me voorstellen dat een aantal van u nu hetzelfde gevoel heeft. “We weten toch dat kinderen van universitair geschoolde ouders daar baat bij hebben?”.

Laat ik voorstellen dat ik zelf enorm gecharmeerd ben van oerdegelijk onderzoek met weinig verrassende uitkomsten. “Verrassend” is voor mij geen criterium voor de kwaliteit of het belang van onderzoek.

Maar er is vanuit wetenschappelijk perspectief een interessantere reden om dit te blijven onderzoeken. Mensen vinden het namelijk moeilijk om die rol van willekeur in het ontstaan van succes te accepteren. Laat ik dit uitleggen aan de hand van een totaal ongerelateerd voorbeeld, maar wel een voorbeeld dat in mijn ogen typerend is voor hoe we nadenken over willekeur.

Op 13 juni 2015 treedt de band *John Coffey* op in de Brand-tent op het Pinkpop festival. John Coffey maakt hardcore en punk en staat bekend om hun liveshows. Altijd grote moshpits, altijd veel energie. Het is op die 13^e juni bloedheet, vooral in die afgeladen tent. Midden in het optreden staat zanger David Achter De Molen niet meer op het podium, maar in het publiek. Of beter gezegd, hij staat op het publiek. De handen van de fans onder zijn voeten zijn de enige steun die hij heeft. Hij doet een soort balanceeract met in zijn linkerhand de microfoon. Alleen zijn rechterhand is vrij. En dan gebeurt er dit.¹

Het is een onwaarschijnlijk scenario: iemand ver in het publiek gooit een biertje en doet dat op zo’n manier dat het bier in het glas blijft zitten. Terwijl de zanger al een acrobatische prestatie van jewelste uitvoert, vangt hij dat biertje met zijn enige vrije hand goed op, en neemt hij een slok. Euforie in het publiek.

Dit filmpje is volledig *viral* gegaan en miljoenen keren bekeken. En natuurlijk: het is knap wat hier gebeurt. Het zou mij niet lukken om zo stabiel op de handen van het publiek te staan, om maar wat te noemen. Tegelijkertijd is wat we hier zien pure willekeur. Als je dit duizend keer probeert lukt het op z’n best één keer.

Het interessante vind ik vooral de reactie die erop kwam. Een paar dagen na het optreden zaten de zanger en biergooier samen op tv bij *Jinek*. In het begin van het interview probeerden ze beiden hun eigen invloed nog wat te nuanceren, maar daar was geen sprake van. Eva Jinek wilde weten hoe ze dit voor elkaar hadden gekregen. Op wat voor manier moet je dan een biertje gooien dat er bier in blijft zitten? Hoe gooi je eigenlijk zo goed als je zelf al aardig wat bier op hebt? En voor de zanger: hoe houd je je balans, wanneer zag je het biertje aankomen, wat is nou de beste manier om een biertje te vangen? Het simpele feit dat toeval hier doorslaggevend was werd in die uitzending volledig genegeerd. Na het korte interview bleef toch vooral de gedachte hangen dat we te maken hadden met mensen met uitzonderlijke kwalitei-

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=MTIFk-chSh4>

ten. En John Coffey was een stuk bekender dan voorheen.

Dit voorbeeld is typerend voor hoe we in de samenleving aankijken tegen succes. Zelfs de meest onwaarschijnlijke gebeurtenissen willen we verklaren door kwaliteit, inzet, talent. Achteraf is het makkelijk om succes toe te schrijven aan hard werken en ambitie. Steeds vaker verklaren we succes op deze meritocratische gronden (Mijs 2018). Van de mensen die vlak voor de oorlog geboren zijn, gelooft de helft dat vooral hard werken cruciaal is om ver te komen in de maatschappij. In mijn generatie is dat opgelopen tot driekwart. Als je maar je best doet, kun je bereiken wat je wilt.

Max Weber, een van de grondleggers van de sociologie, schreef hier al over. Volgens hem kwam dit omdat degenen aan de top van de maatschappelijke ladder uit willen leggen dat het terecht is dat ze daar beland zijn (Weber 1978). Ze legitimeren hun geluk door zich te richten op hun verdiensten. Kijk eens hoe hard ik gewerkt heb! Dat klopt wel, maar het voorbeeld van John Coffey laat zien dat het complexer is. Het zijn niet alleen de succesvollen die hun eigen succes verantwoorden met hun inzet en talenten. Het idee dat succes maakbaar is zit sterk verweven in onze samenleving (Mijs 2021).

En dat begint al vroeg. Laatst sprak ik iemand die door een vriend was uitgenodigd voor een vwo-advies-feestje. U leest het goed: dit was geen feestje om te markeren dat iemand een vwo-diploma behaald had, maar omdat een 11-jarige een vwo-advies had gekregen. Succes wordt gevierd, zelfs als de invloed die je erop hebt maar beperkt is. Maar ja, maken wij ons daar ook niet schuldig aan? De vraag is natuurlijk of wat tijdens deze oratie gebeurt nou écht zo anders is dan dat vwo-advies-feestje.

De werking van willekeur

Maar, laten we er dan in ieder geval een nuttig vwo-advies-feestje van maken vandaag. Want veel van wat ik gezegd heb over willekeur en ongelijkheid is niet nieuw.

Sterker nog, toen ik linksvoor de Aula inkeek weet ik vrij zeker dat ik een paar sociologen licht zag fronsen en zag denken 'Is het punt van zijn oratie nou echt dat mensen maar beperkt invloed hebben op hun succes? Dat is zo'n beetje het uitgangspunt van de sociologie.' En eerlijk is eerlijk: ik snap dit sentiment. De focus op de beperkte controle die individuen hebben op het ontstaan van hun succes is een pilaar waarop veel sociologisch werk rust. Toch wil ik in de rest van deze oratie betogen dat we als sociologen nog belangrijke stappen kunnen zetten in hoe we nadenken over de werking van willekeur en hoe we dat kunnen onderzoeken.

Te beginnen met het concept zelf: willekeur. Zoals u weet heb ik lang getwijfeld over de titel van deze oratie, de werking van willekeur. Want willekeur is een ingewikkeld concept binnen de sociologie (Sauder 2020). Als iets écht willekeurig is, is het voor veel sociologen automatisch niet interessant. Die zijn juist geïnteresseerd in het ontdekken van patronen, van oorzaken. Orde creëren in de chaos. En in pure willekeur is geen patroon te ontdekken, dus ja, waarom zou je dat bestuderen?

Deze lastigheid met het concept komt ook door wrijving tussen micro en ma-

cro, tussen individu en samenleving. Iets dat vanuit het perspectief van een individu willekeurig is, bijvoorbeeld het sociale milieu waarin je geboren wordt, laat op maatschappelijk niveau geen willekeurige patronen zien. Het is niet zo dat kansen in het onderwijs willekeurig verdeeld zijn. Processen van bevoordeling, zowel onbewust als bewust, leiden ertoe dat kinderen uit hogere sociale milieus veel meer kansen hebben (Bol 2021). Daar is op maatschappelijk niveau dus weinig willekeurigs aan. De reden dat ik het gezin waarin je geboren wordt toch als willekeur bestempel, is omdat je als individu geen enkele controle hebt waar je geboren wordt.

Tegelijkertijd is het concept problematisch, om twee redenen. Allereerst: de term willekeur draagt een bepaalde onschuld in zich. ‘Niemand kan er iets aan doen, het is gewoon toeval’. Dat is natuurlijk niet zo. Aan het begin van deze oratie zei ik het niet te willen hebben over wie succes en falen definieert, maar dat is toch belangrijk. Want wanneer mensen met privileges andere mensen met diezelfde privileges bevoordelen, wordt ongelijkheid gereproduceerd. Vanuit een individueel perspectief is het dan nog steeds willekeurig of jij geboren wordt met of zonder privileges, maar het feit dat dát leidt tot ongelijkheid is allesbehalve willekeur. Dat is het gevolg van een ongelijke machtsverdeling tussen sociale groepen.

Ten tweede, niet alle vormen van willekeur zijn goed vergelijkbaar. De *birth lottery* en de loterij bij het net wel of net niet krijgen van onderzoeksbeurzen zijn beiden vormen van willekeur. Maar er zitten ook belangrijke verschillen tussen. Ik wil in deze oratie onderscheid maken tussen twee uitkomsten van willekeur. Sommige willekeurige processen leiden tot structureel geluk, tot structurele voordelen, andere tot situationeel geluk. Laat ik wat langer stilstaan bij deze twee vormen van geluk.

Structureel geluk

Als iets helemaal willekeurig bepaald wordt, laten we zeggen door de rol van een dobbelsteen, maakt het niet uit wie je bent of waar je geboren bent. Maar dat is niet hoe ongelijkheid ontstaat. Sommige mensen ondervinden door een willekeurig moment aan het begin van hun leven blijvend voordelen, terwijl anderen blijvend nadelen ondervinden.

Dit noem ik structureel geluk: de uitkomst van willekeur die blijvende voordelen veroorzaakt in een veelheid van domeinen. Uiteindelijk hebben we maar beperkt invloed op wie we geworden zijn (Nagel 1979). Onze talenten en tekortkomingen komen niet alleen door keuzes die we wel of niet gemaakt hebben. Voor een groot gedeelte zijn deze karaktereigenschappen veroorzaakt door zaken die buiten onze macht liggen. De willekeur van het gezin waarin je geboren wordt is bijvoorbeeld een structurele bron van geluk, die zich in een veelheid van domeinen voor langere tijd blijft uitbetalen: in het onderwijs, op de arbeidsmarkt, enzovoorts.

Situationeel geluk

De tweede vorm van geluk noem ik situationeel geluk. Dit is de uitkomst van willekeur die gebonden is aan een specifieke situatie. De voordelen hiervan zijn, in

tegenstelling tot structureel geluk, niet overdraagbaar naar andere domeinen in je leven. Het is geluk dat alleen in die specifieke situatie voordeel biedt, maar in een ander domein weinig invloed heeft.

Een belangrijk verschil tussen structureel geluk en situationeel geluk is dat, ideaaltypisch, de kans op een goede uitkomst bij situationeel geluk hetzelfde is ongeacht wie je bent. Of je net wel of net niet een beurs wint is eigenlijk puur toeval. Het is een vorm van alledaags geluk. Dingen die ons allemaal zouden kunnen overkomen als we ook in die situatie zouden zitten.

Hierin zijn sociologen niet echt geïnteresseerd. Structureel geluk vormt de ruggraat van de sociologie, maar met situationeel geluk weten we eigenlijk niet zo goed wat we moeten doen.

De grijpmachine

En dat is jammer, want ik denk dat het cruciaal is om onderzoek te doen naar zowel structureel als situationeel geluk. Laat ik dit uitleggen aan de hand van een metafoer. Elke zomer staat er in Castricum, het dorp waar ik woon, een kermis op de parkeerplaats achter de supermarkt. En elke zomer ga ik daarheen met mijn kinderen. Maar zelf kom ik ook met een duidelijk doel: de grijpmachine.

Voor mensen die er niet bekend mee zijn: het doel van de grijpmachine is om met een mechanische grijper een knuffel op te tillen en vast te houden tot de knuffel in een bakje valt en je hem eruit kunt pakken. Misschien heeft iemand van u ook wel eens geld in een grijpmachine gegooid. En die weten dan, net als ik: het ingewikkeldste is niet om die knuffel te grijpen, maar om hem vast te houden. Bijna altijd, en dan bedoel ik echt bijna altijd, valt de knuffel er – terwijl de grijparm zich langzaam naar de uitgang beweegt – toch uit.

Ik kwam er pas twee jaar geleden achter dat dit komt door willekeur. Die grijparm is zo geprogrammeerd dat hij meestal niet volledig sluit. Op zo'n moment maakt het helemaal niet uit hoe goed je de knuffel vastgrijpt, die valt hoe dan ook. Maar, op willekeurige momenten blijft de grijparm volledig gesloten, en alleen dan, mits je de grijparm goed gepositioneerd hebt, kun je een knuffel winnen. Een paar jaar terug was er zelfs een hele discussie over hoe grijpmachines juridisch gezien moesten worden: is het nou een kansspel, of is winst afhankelijk van je behendigheid?

Voor mij is de grijpmachine daarom een mooie metafoer. Allereerst belicht het zowel de rol van meritocratische verklaringen als de rol van willekeur. Natuurlijk is het winnen van een knuffel in de grijpmachine niet alleen maar geluk hebben: als je de grijparm niet op de juiste positie krijgt, heb je sowieso geen kans op succes. Enige kwaliteit en inzet zijn vereist. Maar of de uitkomst succesvol is hangt op dat moment af van willekeur: heb je het geluk dat de grijparm wel of niet sluit? Het is een duidelijk voorbeeld van situationeel geluk: in principe is de kans voor iedereen die grijpt gelijk.

Maar in de metafoer heeft ook structureel geluk een plaats. Niet iedereen heeft

evenveel geld om in de grijpmachine te gooien. Stel: je hebt maar één euro. Dat betekent dat je maar eenmaal kunt grijpen, en dus bij die ene keer het geluk moet hebben dat de grijparm dicht blijft. Vergelijk dat met iemand die de ene na de andere euro in de grijpmachine kan gooien. Ja, op een gegeven moment heb je dan natuurlijk wel het geluk dat de grijparm dicht blijft.

Hier ben ik theoretisch en empirisch in geïnteresseerd, in het verder ontrafelen van deze interactie tussen structureel geluk en situationeel geluk. Hoe ze gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor het creëren van succes of falen. Voor het creëren van ongelijkheid of juist gelijkheid.

Sommige vormen van geluk kun je alleen krijgen als je in een bepaalde situatie geraakt. Een mooie studie laat zien hoe belangrijk willekeurige gesprekken op sociale bijeenkomsten zijn voor de carrières van mensen (Goffman 2019). Op feestjes ontmoet je anderen die zorgen voor nieuwe kansen op de arbeidsmarkt. Dit zien mensen zelf als willekeur, wat het ook is, want vaak heb je geen invloed wie er ook op zo'n feestje is. Maar je moet wel terecht komen op dat feestje, en die zijn vaak helemaal niet toegankelijk voor iedereen.

In het begrijpen van de werking van willekeur is de wisselwerking tussen structureel en situationeel geluk dus cruciaal. Sommige studies geven al aanwijzingen voor het bestaan hiervan.

Bijvoorbeeld onderzoek naar het relatieve leeftijdseffect in onderwijs. In veel landen is, of was het zo dat je in een bepaalde groep op school terechtkwam als je voor een ijkdatum geboren was. Dat zorgt voor vroege leerlingen, die relatief de jongste in een groep zijn, en late leerlingen, die tot de oudste in hun klas behoren. Deze relatieve leeftijdsverschillen hebben effect: de late leerlingen, die toevallig nét na de ijkdatum geboren zijn, doen het beter op school. Hun hersenen zijn al verder ontwikkeld.

Je geboortedatum is situationeel geluk: iedereen heeft een vergelijkbare kans om op een bepaalde dag jarig te zijn en in geen ander domein biedt je exacte geboortedatum voordeel. Het interessante is dat er een duidelijke interactie is tussen situationeel en structureel geluk (Bernardi 2014). Kinderen uit een hoog sociaal milieu hebben veel minder nadeel van het relatief jong zijn, bijvoorbeeld doordat hun ouders hen meer ondersteunen met leren, of genoeg middelen hebben extra begeleiding te kopen. Hun situationele pech wordt gecompenseerd door structureel geluk.

Deze wisselwerking tussen structureel en situationeel geluk beïnvloedt ongelijkheid op twee manieren. Allereerst kan je door het gezin waarin je geboren bent in situaties terechtkomen waar de kans op geluk groter is. Je hebt geld nodig om überhaupt een poging te wagen bij de grijpmachine. Ten tweede kan structureel geluk situationele pech compenseren. Mensen die geboren zijn in een gezin met veel middelen kunnen veel langer proberen hun geluk af te dwingen. Als de grijparm niet sluit, gooi je er gewoon net zo vaak geld in tot deze dicht blijft.

Ik hoop dat we in de sociologie dit soort vragen over de werking van willekeur

serieuzer gaan onderzoeken. Dat is in mijn ogen ook belangrijk om beter te begrijpen hoe ongelijkheid ontstaat, in welke gevallen willekeur ongelijkheid vergroot en in welke juist niet.

Met mijn leerstoel wil ik het in verschillende domeinen bestuderen. Bijvoorbeeld in het basisonderwijs: welk gezin compenseert de pech van een uitgevallen docent beter? Of in het hoger onderwijs: welke kinderen kunnen keer op keer proberen tot ze wel ingeloot worden bij medicijnen? Of de wetenschap: wie hebben de mogelijkheid om te blijven proberen tot het dubbeltje de goede kant op valt?

Ik denk ook dat we dit soort vragen steeds beter kunnen bestuderen. Veel onderzoek ziet ongelijkheid als iets statisch, als iets dat niet verandert. Ik deed dat net ook: sommige mensen verdienen meer dan anderen. Maar ongelijkheid is dynamisch: het verandert over een levensloop. Sommige mensen verdienen aan het begin van hun carrière weinig, maar later veel meer.

In het begrijpen van willekeur is zo'n levensloopperspectief belangrijk. In ons onderzoek naar Veni-beurzen waren we in staat aanvragers over langere tijd te volgen. Alleen op die manier zagen we de zelfversterkende effecten die hun toevallige succes teweegbracht.

De laatste tien jaar gebruik ik, net als anderen, voor mijn onderzoek gegevens van de Nederlandse bevolkingsregisters. Wat ik nu ga zeggen klinkt wellicht een beetje eng, maar: over jullie allemaal staan er ontzettend veel gegevens in deze database. Of je kinderen hebt, of je in een auto van de zaak rijdt, welke studie je hebt gedaan, je schooladvies en je inkomen, zoals jullie konden zien in het eerste figuur. Allemaal volledig anoniem en niet herleidbaar, en bovendien zijn de registerdata enorm goed beschermd. Het zijn gegevens die eigenlijk worden verzameld om andere redenen, bijvoorbeeld je vooraf ingevulde belastingaangifte. De registers zijn zo waardevol omdat je individuen kunt blijven volgen. Het zijn dynamische *big data* en vormen daarmee een nieuwe en rijke bron voor onderzoek naar ongelijkheid.

Deze gigantische dataset biedt ook de mogelijkheid voor het gebruik van nieuwe methoden. Als ik het heb over de mate waarin willekeur succes bepaalt, vragen mensen vaak: hoe groot is die rol van willekeur dan precies? Welk percentage komt nou door willekeur? Dat is een lastig te beantwoorden vraag, ook omdat we in de sociologie eigenlijk weinig doen aan voorspellen. In mijn tak van de sociologie gebruiken we complexe kwantitatieve methoden om relaties in kaart te brengen. We laten bijvoorbeeld zien dat er een verband is tussen opleidingsniveau en inkomen. Maar een vraag die we maar zelden stellen is: hoe goed kunnen we een levensuitkomst voorspellen? Stel, ik heb veel gegevens over de eerste 15 jaar van iemands leven, hoe goed kan ik dan voorspellen hoeveel diegene later gaat verdienen (Salganik et al. 2020)?

Met mijn leerstoel wil ik hier aandacht aan besteden en hoop ik een brug te slaan tussen ons inhoudelijke onderzoek naar ongelijkheid en de snelle vooruitgang die er wordt geboekt met data en computationele methoden in de sociale wetenschap.

Een bescheiden maatschappij

Ik heb jarenlang mijn best gedaan bij die grijpmachines op de kermis. Elk jaar sprak ik met mezelf af er niet aan ten prooi te vallen en elk jaar werd de verleiding toch te groot en gooide ik euro na euro in de grijpmachine. Door de jaren heen ben ik met mijn kinderen meegegroeid van automaten met *Peppa Pig*-knuffels naar automaten met pluche *Pokémon*-figuren, en nooit, nooit lukte het me. Om me heen zag ik de ene na de andere vader – het waren vaak vaders – wél slagen. Die liepen dan triomfantelijk met een knuffel over de kermis. En terwijl ik wist dat dit voor een groot gedeelte door willekeur kwam, voelde ik me toch slecht over mezelf. Wat doe ik fout?

Vorige zomer, na jaren van falen, lukte het me. Ik had natuurlijk weer véél meer geld in die automaat gegooid dan de knuffel überhaupt kostte, maar dat maakte niet uit. De grijper bleef dicht en een knuffel van Minnie Mouse viel uit de automaat. Ik was, en ik overdrijf niet, euforisch. Ondanks dat ik wist dat willekeur cruciaal was in het ontstaan van dat succes, voelde het alsof ik dit verdiend had. En ik weet zeker dat als Eva Jinek mij daarna geïnterviewd zou hebben, dat ik minutenlang uitge-weid zou hebben over mijn minutieuze positionering van de grijparm en hoe ik juist die knuffel uitzocht die er goed voor lag.

En niet alleen ik val ten prooi aan dit geloof in de maakbaarheid van succes. In toenemende mate zijn vooral jongeren geïnteresseerd in manifesteren. Manifesteren houdt in dat je alles kunt bereiken als je er maar hard genoeg op focust, als je er maar hard genoeg voor werkt. Op sociale media leggen *influencers* uit hoe succes toch vooral een keuze is. ‘Met deze 5 stappen maak je binnen een maand 10k!’. Natuurlijk is een positieve levenshouding goed, maar het onderzoek van mij en vele anderen bestrijdt dit doorgesloten idee van maakbaarheid. Bovendien vind ik het moeilijk om de onder jongeren groeiende prestatiedruk (Dopmeijer et al. 2021) los te zien van dit maakbaarheidsideaal.

Nu kan ik me voorstellen dat een aantal van jullie deze oratie wat cynisch vindt. Alsof we helemaal geen invloed hebben op waar we terechtkomen. Maar dat is niet mijn boodschap. Ik betoog niet dat succes enkel en alleen te danken is aan willekeur. Degenen met succes hebben vaak hard gewerkt, hebben bijzondere talenten. Het probleem is dat er veel meer mensen zijn met dezelfde talenten, inzet of potentie. Maar die krijgen dat succes, ondanks hun harde werken, níet. De grijparm gaat niet altijd dicht, ook al is deze nog zo perfect gepositioneerd.

De kwestie is dus niet zozeer dat succesvollen hun succes niet verdienen, maar dat er een grote groep is die dat succes ook verdient, maar niet krijgt. In een maatschappij waarin de nadruk steeds meer ligt op de maakbaarheid van succes hebben vooral zij een probleem. Want als je verantwoordelijk bent voor je eigen succes, ja, dan ben je ook verantwoordelijk voor je eigen falen (Sandel 2020).

Ik zie de nadruk op willekeur daarom niet als cynisch, maar als hoopvol. Wat als we in onze samenleving de rol van willekeur niet zouden marginaliseren, maar zouden omarmen? Wat als we zouden erkennen dat waar we terechtkomen voor een groot gedeelte komt door factoren die buiten onze macht liggen? In zo’n meer be-

scheiden maatschappij mag je best trots zijn op succes. Maar tegelijkertijd beseffen we dat onze invloed op succes én falen beperkt is. In zo'n samenleving zou er meer empathie zijn tussen de 'geslaagden' en 'gefaalden'.

En wat als we die grote rol van willekeur sterker verankeren in onze sociale voorzieningen? Als we niet doen alsof iedereen vergelijkbare kansen heeft op een huis, op een baan, op goed onderwijs. De steeds grotere nadruk op eigen verantwoordelijkheid verbloemt de beperkte invloed die we hebben op de dingen die ons overkomen. En het maakt ongelijkheid oneerlijk.

Wat als we een meer bescheiden samenleving zouden hebben. Een samenleving waarin ingezet wordt op gelijke kansen, maar ook op meer gelijke uitkomsten. Natuurlijk kan je er excelleren – graag zelfs – alleen is de beloning die daaraan gekoppeld is niet zo exorbitant als nu het geval is (Robeyns 2022). Wat als...

Ik begrijp dat dit niet makkelijk is en dat er allerlei praktische bezwaren zijn. Tegelijkertijd begint zo'n meer bescheiden samenleving met een groter besef over de rol die willekeur speelt in het ontstaan van succes. Als hoogleraar wil ik hieraan bij dragen, door de werking van willekeur in het ontstaan van ongelijkheid verder te ontrafelen.

Een bescheiden academie

Tot slot. In mijn rol als hoogleraar wil ik dit inzicht ook toepassen op de wetenschap. Want daar speelt geluk ook een grote rol. Titels, toga's, citaties, *impact factors*, individuele prijzen: manieren te over om succes te meten. Naast reële schaarste, bijvoorbeeld dat niet iedereen een grote onderzoeksbeurs of vast contract kan krijgen, is er ook veel schaarste die we zelf met elkaar creëren. Wie mag er hier wel in toga zitten, en wie niet? Wie mag er wel de titel professor dragen en wie niet? Wie heeft er wel recht op cum laude, en wie niet (Bol 2023)? Bij al die verdelingen van schaarse erkenningen speelt willekeur een rol.

En die onderschatten we in de wetenschap. Dat bleek wel toen een zeer prominent wetenschapper een aantal jaar terug in een interview zei dat 'geluk gelijk verdeeld is' maar dat 'je wel de deur open moet doen als het gelukt aanklopt'. Ik hoop dat ik u ervan heb kunnen overtuigen dat geluk juist níet gelijk verdeeld is. Wederom is niet mijn punt dat iedereen die een toga draagt dat niet verdient. Het punt is dat er een grote groep is die daar ook prima aanspraak op kan maken, alleen hebben zij minder geluk gehad.

Dit gegeven heeft gevolgen voor hoe we de academie inrichten. Allereerst, en ik begrijp dat het in deze setting gek klinkt, is het belangrijk om ver te blijven van de verheerlijking van individuele wetenschappers. Ik sta hier, maar dat komt door een grote groep van promovendi, postdocs, en collega's met wie ik heb samengewerkt.

Ten tweede, er wordt de laatste jaren veel gediscussieerd over hoe we de verschillende kerntaken die we hebben: onderwijs, onderzoek, publieke wetenschap, leidinggeven, beter kunnen erkennen en waarderen. Maar tot nog toe blijft het daar veelal bij, een gesprek over erkennen en waarderen. Als hoogleraar wil ik bijdragen

aan dit omzetten in beleid. Vooral de centrale rol van onderwijs wordt nog steeds onderschat.

Ten derde hoop ik dat we de komende jaren kritisch gaan kijken naar de manieren waarop we kunstmatige schaarste creëren. Welke prijzen, titels of erkenningen zijn noodzakelijk, en welke zijn zinloos en versterken alleen maar bestaande ongelijkheden die niet alleen gebaseerd zijn op kwaliteit? Als hoogleraar wil ik hier graag aan bijdragen, aan een meer bescheiden academie.

De dinsdagochtend in de Common Room

Toen ik 18 jaar geleden, op die dinsdagochtend in de Common Room, koffie in stond te schenken had ik niet gedacht dat ik u nu hier zou staan vertellen hoe we de zaken in de academie moeten regelen. En ik zal ook nooit weten of ik hier had gestaan als ik op dat moment níet had gewerkt. Er zijn, voor zover ik weet, geen parallelle werelden.

Maar wat ik wel weet is dat ik hier sta dankzij vele anderen. Laat ik er geen doekjes om winden: ik vind het geweldig dat jullie hier allemaal zijn, op mijn eigen wvo-advies-feestje, maar ik heb veel geluk gehad. Veel geluk met mensen met wie ik mij heb mogen omringen. En die wil ik graag bedanken.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Bernardi F (2014) Compensatory advantage as a mechanism of educational inequality: A regression discontinuity based on month of birth. *Sociology of Education*, 87(2):74–88.
- Bol T (2020) Inequality in homeschooling during the corona crisis in the Netherlands. First results from the LISS Panel. DOI:10.31235/osf.io/hf32q.
- Bol T (2021) Kansengelijkheid in Het Nederlandse Onderwijs.
- Bol T (2023) Gender inequality in Cum Laude distinctions for PhD students. *Scientific Reports*, 13(1):20267.
- Bol T, De Vaan M en Van de Rijt A (2018) The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(19):4887–4890.
- Bol T en Weeden KA (2015) Occupational closure and wage inequality in Germany and the United Kingdom. *European Sociological Review*, 31(3):354–369.
- Bourdieu P (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Diris R en Borghans L (2021) Ongelijkheid in het Nederlandse onderwijs door de jaren heen. *Economisch Statistische Berichten*. <https://esb.nu/esb/20068095/ongelijkheid-in-het-nederlandse-onderwijs-door-de-jaren-heen>).

-
- Dopmeijer JM, Nuijen J, Busch MCM, Tak NI en Verweij A (2021) Monitor mentale gezondheid en middelengebruik studenten hoger onderwijs. Deelrapport I. Mentale gezondheid van studenten in het hoger onderwijs.
- Elffers L (2022) *Onderwijs Maakt Het Verschil: Kansengelijkheid in Het Nederlandse Onderwijs*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Frank RH (2016) *Success and Luck*. Princeton: Princeton University Press.
- Goffman A (2019) Go to more parties? Social occasions as home to unexpected turning Points in life trajectories. *Social Psychology Quarterly*, 82(1):51–74.
- Lamont M (2012) Toward a comparative sociology of valuation and evaluation. *Annual Review of Sociology*, 38(1):201–21. DOI:10.1146/annurev-soc-070308-120022.
- Mijs JJB (2018) Visualizing belief in meritocracy, 1930–2010. *Socius*, 4:2378023118811805.
- Mijs JJB (2021) The paradox of inequality: Income inequality and belief in meritocracy go hand in hand. *Socio-Economic Review*, 19(1):7–35.
- Morgan SL en Winship C (2015) *Counterfactuals and Causal Inference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nagel T (1979) *Mortal Questions*. New York: Cambridge University Press.
- Robeyns I (2022) Why limitarianism. *Journal of Political Philosophy*, 30(2):249–70.
- Salganik MJ, Lundberg I, Kindel AT, Ahearn CE, Al-Ghoneim K, Almaatouq A, Altschul DM, Brand JE, Carnegie NB en Compton RJ (2020) Measuring the predictability of life outcomes with a scientific mass collaboration. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(15):8398–8403.
- Sandel MJ (2020) *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* Westminster: Penguin UK.
- Sauder M (2020) A sociology of luck. *Sociological Theory*, 38(3):193–216.
- Werfhorst HG van de (2021) Inequality in learning is a major concern after school closures. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(20):e2105243118.
- Weber M (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.
- Young M (1958) *The Rise of the Meritocracy*. Westminster: Penguin.
-

Over de auteur

Thijs Bol is hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op het ontstaan van ongelijkheid in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en in de wetenschap.